

В справі української літературної мови

Володимир ГНАТЮК (/taxonomy/term/3917)

В попередніх томах відновленого ЛНВістника¹) помістив я ряд статейок (<https://zbruc.eu/node/82333>) про українську правопис, в яких спинювався на різниці між галицькою і придніпрянською правописом та вказував на їх жерело. Ті різниці завелися головню під впливом московської школи та московської мови на Вел. Україні. Придніпрянські інтелігенти так зжилися з ними, що не тільки не відчувають їх чужого походження, але боронять їх, якби се були чисто українські прикмети, і не дають себе переконати ніяким відмінним аргументам. Се не зміниться так довго, як довго не витвориться чисто національна українська школа та поки не розпічнуться всесторонні розсліди української мови та чужих впливів у ній.

В отсих і дальших статейках хочу звернути увагу читачів на різниці в літературній мові Галичан і Придніпрянців, зазначаючи особливо, як і в правописи, московські впливи. Самі Придніпрянці не добачують їх, за те кожде слово, незнане на їх хуторах, уважають за польонізм. Дехто уважає польонізмом навіть такий український заіменник, як сей, якого нема в польській мові (поль. ten = укр. той). Недаром же його прогнано з літературної мови і заведено цей, хоч те цей повстало з от + сей, в яким те злялося в ц (як богат + ство = богацтво), а початкове о відпало і лишилося цей. В говорах, де заховалися оба заіменникп, отсей означає близший, а сей дальший предмет.

Очевидно, нема ніякої потреби консервувати в нашій мові польонізми, як і всякі варваризми, але треба вказувати дійсні, а не уроєні.

Не маючи претенсії на вичерпанне предмету й матеріялу, хочу порушити проблеми, з якими стрічаємося найчастійше та які домагаються найшвидше полагоди.

Зачну від імеників.

1. Дієсловні іменики.

В кожній мові є іменики, утворені з дієслів. Одна мова любить їх більше (прим. німецька), друга менше, тому в одній мові їх більше, в другій менше. Українська мова послугується також дієсловними імениками, але не любить нагромаджувати їх побіч себе багато і волить заступати їх іншими, коли вони є, коли ні, заступає їх окремими фразами або реченнями. Накопичуванне дієсловних імеників робить нашу мову отяжілою, як ось у реченнях: »Голова поставив на обміркування зібрання питання про утворення комісії постачання«, замість: »Голова піддав зборам думку вибрати комісію для достав.« — »На моє запитання, чи моглоб допомогти біді знищення бльокади, появлення краму, мені говорили« замість: На мій запит, чи моглоб усунути бід у знесення бльокади і поява краму, мені говорили« — »Останніми днями відбуваються засідання з приводу питання про нормальне жалування« замість: Останніми днями відбуваються наради над платнею«.

У деяких народніх говорах приходять також такі дієсловні іменики, але не дуже часто. В одній пісні читаємо:

Поїхав двораченько на польовання,
Пустив свого кониченька на попасання,
А сам впав к сирій землі на оддыхання.
(П. Чубинській, V, 3659).

Розуміється, що сього в літературній мові не треба наслідувати. Тимчасом у придніпрянських виданнях повно таких дієсловних імеників. Я виписав для прикладу ось тут ряд таких, що частійше стрічаються й які можна дуже добре заступити іншими імениками, поданими побіч у скобках. Про вичерпанне їх, розуміється, не може бути мови, бо для того потреба би уложити окремий словарець.

Бестування (звірство, бестійство);
будування (будівля, будинок);
буття (побут);
верещання (вереск);
взуття (обув);
визискування (визиск);
вимагання (вимога);
виявлення (виява);
відання (заряд);
відношення (відносини);
вчиття (наука);
голодування (голод);
дивування (подив);
дыхання (віддых);
експльоатування (експльоатація);
задання (задача);
закуплення (закупно);
замирєння (мир);
заохочєння (заохота);
запитання (запит);
зібрання (збір, збори);
согласовання (згідність);
зловживання (надужитє);
злування (злоба);
зустрічання (зустріч);
командування (команда);
кохання (= любов): кохання до рідного краю;
лементування (лемент);
летіння (лет; орлиний лет);
легалізування (легалізація);
марєння (мрія);
мовчання (мовчанка);
моління (молитва);
навчання (наука);
невтяміння (незрозумілість);
отдыхання (віддых);
питання (запит);
повернення (поворот);
полювання (лови);
попасання (попас);
посвідчення (свідоцтво);
появлення (поява);
прохання (просьба);
ревіння (рев);
розважування (розвага);
розвинєння (розвій);
розположення (розклад);
розпорядження (розпорядок);
роспреділення (розділ);
слабування (слабість);
служіння і служєння (служба);

сперечання (суперечка);
стогнання (стогін);
тужіння (туга);
тупотіння (тупіт);
управління і управніння (управа);
урчання (гуркіт);
хиття (охота);
шепотіння (шепіт).

2. Іменики з окінченням *ів, ин*.

В українській мові є дуже багато імеників, утворених переважно від імен власних осіб, мужчин або жінок, які мають прикметникове окінчення *ів* та *ин*. Вони були колись присвійними прикметниками і відмінялися як прикметники, колиж стали іменниками, перейшли до іменикової відміни. В сім нема нічого надзвичайного, бо в староукраїнській мові всі прикметники відмінялися або в імениковій, або в прикметниковій (докладнійше заімениковій або зложеній) відміні. Нині перемогла прикметникова відміна іменикову, але з останньої полишалось багато слідів і в поезії уживаються доси поодинокі її форми. Прикметникова форма сивий, *ая*, *оє* звучала в імениковій відміні сив, сива, сиво. В однині мужесьького роду, бо лиш він нас тут інтересує, була така відміна: Сив, сива, сиву, сива, сив, сивом, сиві.

Іванів — Гринів кожух
Іванового — Гриневого кожуха
Івановому — Гриневому кожухови
Іванів — Гринів кожух
Іванів — Гринів кожуху
Івановим — Гринеvim кожухом
Івановім — Гринеvim кожусі

Возьмім тепер два імена, одно з твердим, друге з м'яким окінченням, пр. Іван і Гринь. Присвійні прикметники від них звучать: Іванів і Гринів та відміняються так:

пан Іванів — Гринів
пана Іванова — Гринева
пану Іванову — Гринеvu
пана Іванова — Гринева
пане Іванів — Гринів
паном Івановом — Гриневом
пані Іванову — Гринеvu

Іванів і Гринів можуть одначе стати родинними прізвищами; тоді переміняються вони в іменики та переходять до іменикової відміни і відміняються інакше:

Як бачимо, прізвища Іванів і Гринів відміняються як прикметник сив, або як іменик пан. Ріжниця заходить тільки в п'ятім та семім відмінку, але й то тільки формальна. В п'ятім відмінку можемо зовсім поправно сказати: Іванове, Гринеve, але без слова пане. В українській мові прийнято при слові: пане — класти прізвища в першім відмінку, як: пане Липа, пане Стефаник, пане Мартович, пане Куліш, пане Дорошенко, пане Глібів, замість: пане Липо, Стефанику, Мартовичу, Кулішу, Дорошенку, Глібове. В семім відмінку можемо побіч форми пані ужити також пану (хоч перша частійша), а тоді оба іменики будуть мати однакове окінчення: пану Іванову і Гринеvu. Не все одначе прізвища мусять мати окінчення *у*, але також *і*. Тоді вони годяться з першою формою: в пані Глібові, в пані Ковалеві.

Побіч прізвищ із прикметниковим окінченням маємо дуже багато назв місцевостей, що звучать так само, як ось: Чернигів, Харків, Проскурів, Глухів, Стоянів, Сатанів, Радивилів, Львів: далі: Київ, Могилів, Почаїв, Миколаїв, Золочів, Летичів, Жидачів, Канів, Унів. І назви місцевостей відміняються як іменики, а не як прикметники:

Харків Канів Харкова Канева Харкову Каневу Харків Канів Харкове Каневе Харковом Каневом Харкові Каневі
Ось так належить писати і відмінати прізвища і назви місцевостей з окінченням *ів* у літературній мові, а не інакше. Тимчасом що ми бачимо? В українських прізвищах на *ів* уживають Придніпрянці два відмінки, перший і шестий, зовсім на московський лад. Вони пишуть: Драгоманов, Костомаров, Єфремов, Глібов, Русов, Вязлов, Дятлов, а навіть: Корольов, Кісельов, Васильов (побіч Васильів і Василев) та: Драгомановим, Костомаровим (прим. він познайомився з Костомаровим), Єфремовим, Глібовим, Корольовим, Васильовим.

При назвах місцевостей уважають більше на закони української мови і вже рідше подивуються такі форми першого відмінка, як Харков. Чернігов, Глухов; звичайно вони бувають правильні, з окінченням *ів*. Шестий відмінок при назвах місцевостей є все правильний: Під Харковом, Київом, Летичевом, Каневом. Такий повинен він бути і при прізвищах.

Багато баламутва вносить у літературну мову різні граматичні підручники, яких укладачі не розрізняють часто літературних форм від нарічевих, провінціальних, місцевих, від таких, що повстали під впливом чужим, або анальоґії, вважають усі за рівновартні, трактують їх однаково і стараються підібрати для них граматичні правила. Наведу маленький приклад. Жаден Галичанин і загалом жаден Українець, що говорить з малку і думає по українськи, не скаже другого відмінка від Львів інакше, як Львова. Деякі Придніпрянці говорять одначе й пишуть Львову (ба навіть Львіву!). На се граматик винаходить зараз правило: Односкладові назви місцевостей на *ів* можуть мати побіч окінчення *а* також *у*! Правило шириться опісля поміж читачами і вони починають уживати в письмі форм, яких властиво ніколи не було й нема.

Так само коли граматик скаже, що форми: Канева, Каніва і Каньова рівновартні і їх можна рівнорядно уживати в літературній мові — замість одиноко можливої: Канева — він баламутить читача, занечищує літературну мову і стає на перешкоді уодностайненню її на всім етнографічним просторі.

Окінчення *ов* замість *ів* можемо писати тільки в таких випадках, коли хочемо зазначити, що власник прізвища належить сам, або належали його предки до московської нації, а місцевість до московської держави, прим. Гучков, бувший предсідатель думи, Ростов. Шестий відмінок мусить одначе і в тім випадку звучати по українськи: Гучковом, Ростовом.

Побіч імеників на *ів* є ще в українській мові ряд імеників з-окінченням на *ин*, що повстали з прикметників. Говоримо: Бабин кожух, бабиного кожуха і т. д, але прізвище Бабин відміняємо: Бабин, Бабина, Бабинови, Бабина, Бабине, Бабиною, Бабині. Так само відміняються прізвища: Панчишин, Костишин, Хомин, Думин; імена народів: Турчин, Сербин, Болгарин; доволі численні назви місцевостей: Хотин, Ніжин, Пирятин, Яготин, Лебедин, Обертин, Рогатин, Снятин; останні мають одначе *ассус*. рівний *пом*.

І тут прізвища пишуть Придніпрянці в шестім відмінку на московський лад: Бабином, Хомином, Леніном, Марґоліном — замість: Бабином, Хомином, Леніном. Таке писання з окінченням *им* належить рішучо занехати.

1) Пор. Л. Н. Вістник, кн. II, III, VI, X з 1923 р. (<https://zbruc.eu/node/82333>)

[ЛНВ, 1924, т.82, кн.2, с.178—182]

3. Іменики з окінченням *о*¹

В українській мові є дуже багато імеників, що кінчаться на *о*. Вони можуть бути середнього або мужеського роду, як: тіло, ухо, око, крісло, озеро; батько, тато, дідо, дідуньо, дідько. Вони відміняються зовсім правильно, тому нема потреби спинятися над ними.

Та побіч таких імеників є ще багато інших. У першій мірі належать сюди імена власні осіб, як: Петро, Павло, Кирило, Гаврило, Михайло, Самійло; також імена здрібнілі на - як: Семенко, Іванко, Василько, Марко, Володимирко. Такі імена українська мова дуже любить і уживає їх із давна, тому подибуємо їх у найстарших наших літературних памятках. По татарських нападах число їх у тих памятках зростає щораз більше, коли рівночасно в московських памятках зменшається. Відміна їх у нашій мові заховується в повній силі, у московській вигибає; лишається тільки у народніх говорах, але там прибирають такі імена окінчення *а* і відміняються як іменики жіночого роду, отже: Гаврила, Гаврильг, Гаврильг, Гаврилою.

Так само багато в нас прізвищ на *о*, особливож на *енко*: Бемко, Франко, Гурко, Панейко, Копко, Дорошенко, Шевченко, Самосенко, Небосенко, Лисенко, Кравченко, Савченко, Шульженко, Морозенко, Потапенко, Короленко, Якименко, Супруненко, Ярошенко. Коли такі прізвища в московській мові відміняються, що буває дуже рідко, то також переходять до жіночої відміни: Шевченки, Шевченкль, Шевченкои²). Та звичайно вони вважаються за чужі і зовсім не відміняються. Прим. По четвертому году запрягли Гнѣдко въ сани (=Гнідка, гнідого). Наслідувати се в українській мові і не відміняти таких прізвищ, значить, не знати зовсім законів української мови. Тимчасом у придніпрянських виданнях повно таких висловів: У Махно є добре організованих 20.000 вояків; після смерти Махно на чолі їх стала його жінка. — Загони Махно концентруються в Г. — Підтримує відносини з військами Махно (= підтримує зносини з військами Махна). — Приклад карности армії Павленко. — Комісія з п. Лорченко на чолі (= комісія під проводом п. Лорченка). — Слідкуючи за д. Франко... як розвивався талант Франко. —16 сторін словника Ванько. — Стаття В. Самійленко, книжка д. Огієнко, велике імя Бруно. — Прочитав статтю В. Панейко¹). — Правительство Остапенко. — Заняття Вільно большевиками. — У всіх підчеркнених місцях повинні бути відповідні відмінки.

Чужі іменики на *о*, що перейшли в українській мові до середнього роду, відміняються зовсім так, як діло, отже: Пальто, пальта, пальту, пальтом, пальті; пальта, пальт, пальтам, пальтах; кіно, кіна, кіновп, кіном; авто, автом, авті; депо, депу, депом. У московській мові їх не можна відміняти. Придніпрянські письменники слідкуючи за московською, а не своєю мовою, пишуть також: Всі видатки *по* його бюро (= всі видатки його бюро). — Нарада з головою *хлібного* бюро (зам. хлібового бюро, тоб то де говориться про хліб, бо хлібний = зроблений з хліба). — Проекти, вироблені організаційним бюро (= проекти... бюром). — Нас одвезли в місто на авто, *заготовлене* для С. Петлюри (= на авті, приготовленім для П.).

4. Латинські іменники з наростком *um* (= ум).

В українську мову зайшло багато іменників із латинської, і то не тільки чисто латинських, але і грецьких, якими латина послуговувалася радо.

В українській мові діставали ті іменники українські наростки, прибирали відповідний до наростка рід і відміння як подібні українські іменники, приміром: лекція (lectio), кляса (classis), кольор (color), діалект (dialectus), геній (genius) і т. д.

Латинські іменники з наростком *um* (усі середнього роду) переробляла українська мова двоюко: Одні кінчилися на твердий співзвук або *й*, переміняли рід на мужеський і переходили до мужеської відміни, другі кінчилися на самозвук *а, я*, переміняли рід на жіночий і переходили до жіночої відміни. Таким чином повстали: акт, аргумент, декрет, документ, елемент, мандат, пункт, тестамент, факт — від яких повідпадав наросток. До другої групи належать: абсолюторія, імперія, премія, студія — де наросток перемінився на український: *я*. Латинський не міг лишитися, бо з ним іменник не міг би відмінитися, або при відміні виглядав би дуже дико, пр. актум, актума, актумови... замість: акт, акту, актови; невідмінні ж іменники не можуть бути в українській мові.

Московська мова поступила тут інакше. Вона одні іменники переробила на свій лад, як: колегія, министерство; другі полишила без зміни: максимумъ, минимумъ, мораторіумъ, политехникумъ, президіумъ, і відміння їх: максима, максимумомъ, прим. Обращаемъ внимание пре-

*) Звичайний Українець зрозуміє се речення так, що Панейко прочитав чиюсь статю, а не навпаки, що хтось прочитав статю Панейка.

зидіума политехникума. — Чому так зроблено і котрі іменники зачисляти до одної або другої групи, про те годі тут говорити.

Придніпрянські письменники, як у багатьох інших випадках, так і в сім, пішли за московщиною й одні іменники перероблюють, другі полишають незмінні. Вони пишуть: Нарешті реалізовано буде консорціумом китайську позичку (=В кінці консорція зреалізує китайську позичку). — Босаліні продав свій маєток консорціуму польських поміщиків (= консорції польських **дідичів**). — Продукція друкарень упала до мінімуму (= до мінімальности; або сильно змаліла, зменшилася). — Члени президіуму поспішають зачинити конгрес (= члени президії). — Ним висилались грізні ультиматуми (= він вислав грізні ультимати). — меморандумі української делегації і на карті, яка приложена до меморандуму (= у меморіалі і на карті, приложеній до нього). — Велика громада молоді в колегіумі моїм в науках цвічиться (= в колегії вчиться). За згодою пленума президіуму зложено два спільних меморандума; в цих меморандумах (= за згодою усеї президії уложено два спільні меморіяли; в них). — Упивавсь опіумом (= пив опій). — Не було кворума (= не було комплету; не було вимаганого числа). — З медіумами (= з медіямп). — На засіданнях пленума конференції (= повної, цілої конференції; повного числа членів конференції). — Загалом треба тямити, що іменників із наростком = *um* не може бути в українській мові і коли латинському іменникові не можна дати українського окінчення, належить його перекласти або заступити синонімом.

З українських імен на -о (Франко, Шевченко), що не відмінюються в московській мові, і з латинських іменників на -ум, що не змосковщені відмінюються, бачимо найкраще, яким впливам підпадає українська мова на Придніпрянщині, та як придніпрянські письменники пишучи кермуються не законами своєї, але чужої мови.

5. Іменники з наростком -овка і ша.

Переглядаючи придніпрянські видання, находимо в них цілу групу нових слів, переважно утворених від чужих дієслів, але на превелике диво — не з українським наростком, як можна би надіятися, тільки з чисто московським: -овка. Галицькі Українці віддають ті слова або дієсловним іменником, або перекладним, або лишаючи чужий пеня, дають український наросток. Часом перекладають таке слово окремою фразою. Не маючи наміру вибірувати всі подібні слова, виписую деякі, що попадаються найчастіше:

аранжировка (аранжованне) і побіч: аранжировщик (аранжер);

асигновка (асигнованне);

брошуровка (брошурованне) і побіч: брошуровщица;

відшліхтовка

візіровка пашпортів (візованне);

вінтовка (рушниця);

дешіфровка (відшифрованне);

діктовка (диктат);

забастовка (страйк);

заготовка матеріалу (приготованне);

інструментовка (інструментація);

інсценіровка (інсценізація);
командіровка (висилка);
муровка (мурованне);
нівеліровка (помір);
нюансіровка (відтінок, відтінюванне);
обстановка (обстановка); оркестровка
перегрупування (переставленне);
перелицьовка (перелицьованне);
перетасовка (пересуненне);
підготовка замаху (приготованне);
тонка поліровка (політура);
постановка справи (поставленне);
рисовка (рисунок, поза при рисованню);
трактовка ролі (трактованне);
транспортіровка (перевіз);
формуловка (уклад);
фразіровка.

Не може бути сумніву, що новотвори з московським виглядом засмічують українську літературну мову та разять сильно читачів, необізнаних із московською мовою. Їх рішучо треба закинути. Так само належить закинути такі «словечка», як: висадка війська, очистка авгієвих конюшень, підтримка, посадка, розробка, сводка матеріалу, — що мають впроді український наросток, але цілою істотою є протиукраїнські. Хто хоче творити нові слова, повинен перше простудіювати невичерпані скарби живої народної мови і то у всіх діалектах і говорах, не виключаючи й галицьких, як се доси робиться; повинен вивчити докладно всі закони мови, а тоді не треба буде ні лізти за словом у кишеню, ні потитися над його утворенням і утворювати зле. Тоді прийде все само від себе.

Іншу групу творять іменики жіночого роду з наростком *ша*. Вони означають титули жінок, що вказують на заняття мужів: авіаторша, аптикарша, благочинша, гетьманша, докторша, капітанша, казначейша, кастелянша, лекторша, лікарша, офіцерша, президентша, професорша, султанша. Се чисто московські форми і їх не належить під ніякою умовою вводити в літературну мову. В українській мові творяться подібні іменки з ріжними наростками як ось:

Наросток *ка*: Ляшка, козачка, полковничка, мірничка, приймачка, селючка, злодійка, міщанка, селянка, зарічанка.

Наросток *ичка*: дідичка, родичка, Конашевичка, Самійловичка.

Наросток *иця*: цариця, чарівниця, ключниця, розлучниця, молодиця, зовиця.

Наросток *иха*: дячиха, ковалиха, шевчиха, боднариха, війтиха, сторожиха, ткачиха.

Наросток *ова* : братова, швагрова, Хоминова, Коцкова, Стефаникова.

В Галичині приймалися в літературній мові іменики з останнім наростком *ова*, тому що з іншими наростками звучать вони нераз вульгарно. Тут пишуть: авіаторова (= жінка авіатора; авіаторка — коли вона сама займається летунством), аптикарова, деканова, гетьманова, докторова, капітанова, лекторова, (= жінка лектора і лекторка, що сама читає), офіцерова, президентова, професорова, султанова. Іменики з сим наростком повинні увійти й загально в літературну мову, як найвідповідніші, тим більше, що й деякі придніпрянські письменники уживають їх.

Нераз подибуємо в придніпрянських виданнях іменики мужеського роду, приложені до жінок: Леся Українка — великий поет; Затиркевич = Карпинська — визначний артист. Такі фрази в українській мові неможливі; треба писати: велика поетка, визначна артистка.

1) Диви кн. II, ст. 178.

2) Подібна відміна є і в Поляків, приміром: Franko. Franki. France, Franke, France.

[ЛНВ, 1924, т.83, кн.5, с.83—87]

6. Другий відмінок однини імеників муж. роду.

Прочитуючи придніпрянські видання, бачимо, що деякі тамошні письменники не можуть собі ніяк дати ради з другим відмінком однини при імениках мужеського роду. Як відомо, сей відмінок має окінченне = *a* (я) або = *y* (ю). Придніпрянці не дивляться, коли належить уживати *a*, а коли *y*, вони мішають оба окінчення, пишучи: sklepa, gniva bozohogo, bez rozuma, toho самого коліра, од цього викупа, до натурального стана річей, огня, — то знов: зі Львову²), Парижу, Київу, Відню,

Севастополлю, Берліну, біля Очакову, духу³), хлібу⁴), миру, з *столу*, лісу⁵), листопаду, позад байдаку, край порогу⁶), з того світу⁷), і навіть: для вченого доценту! А як ділає аналогія, бачимо з отсеї фрази, в якій іменик середного роду дістає окінченне іменика мужеського роду: З менту переходу галицького *війську!*

Правда, що хто не виніє знання української мови з рідного дому, тому не легко орієнтуватися в таких тонкостях. Та все ж є вказівки, якими кермуєш, можна оминати різкі похибки.

Назви осіб і звірят мають звичайно в другім відмінку окінченне = *a* (я): пан — пана; син — сина; віл — вола; орел — вірла; король — короля; кінь — коня.

З иних імеників мають се окінченне отсі групи імеників: а) назви ігор і танців: дурака, жучка, аркана,; б) назви гроший: рубля, франка, сотика; в) назви частий і членів тіла: вуса, зуба, носа, ліктя, — але: боку, мозку; г) назви деяких дерев і ростин: бука, граба, оріха, прута; бурака, вівса; ясеня — але: бобу, гороху, льну, моху, хрину, хмелю; д) назви одежі: кожуха, сердака, чобота, ходака; е) назви посуди й господарських приладів: горшка, кітла, ціпа, рискаля; ж) назви міст, сіл, гір: Берліна, Київ, Парижа, Сокала, Стрия, Бескида.

Назви річевих імеників, а особливо явищ природи, матеріальних імен та додуманих (абстрактних) імеників мають звичайно окінченне *-у* (ю): вихру, грому, снігу; попелу, воску; дому, диму, квасу; маку, цукру; тютюну; страху, голосу, походу, зору, співу.

Є кілька імеників, що можуть мати оба окінчення, але їх не багато: города й городу, парохода й пароходу, рода й роду, сороба й сорому; деякі при тім змінюють значінне: двора (панської палати) і двору (подвіря); закона (збору прав) і закону (причастя); стола і столу (іди); хреста (знак) і хресту (хрещення).

Подібуються у придніпрянських писаннях часом і деякі инші неправильности; так від день другий відмінок звучить: одного дні, другого дні, — а так само й перший множини: півтори дні, — ужитий тут неправильно замість: півтора дня. — Чернець звучить у друг. відмінку: чернеця (зам. черця); Врангель — Врангеля і Врангеля (зам. Врангля).

Про переголошуваний самозвук *i* з *o* і *e* в відчиненім складі, як: устрию, розвію, клопіту, регіту, дозвілу, беріга — я згадував уже на иншій місци, тому тут не задержуюся над ним.

7. Третій відмінок при імениках.

В московській мові є певна група імеників, при яких другий іменик, що служить доповненням першого, ставиться в третім відмінку: Наивное подражаніе Шевченкѣ. — Зная цѣну книгѣ. — Причина этому явленію. — Общественное мнѣніе считаєть покровительство украинцамѣ ударомѣ.

В українській мові доповненне стоїть усе в другім відмінку. Воно може заступати або підмет, і такий другий відмінок називається підметовим (genetivus subiectivus), або предмет, і такий другий відмінок називається предметовим (genetivus obiectivus).

Другий відмінок підметовий означає особу або річ, що як підмет щось ділає: любов матери (= мати любить); крик дитини (= дитина кричить).

Другий відмінок предметовий означає особу або річ, на яку, як на предмет, звертається дійство: любов вітчизни (= люблю вітчизну); бажанне слави (= бажаю слави).

Сей другий відмінок стоїть також при імениках жаль, шкода треба: Жаль тобі її стане, малої билини.

Нема Петра, лише Гриць,

Шкода моїх варениць.

Пошли, Боже, з неба, чого нам треба.

При таких реченнях нема граматичного підмета, тому деякі Придніпрянці силкуються утворити його в таких чудернацьких фразах: А на віщо вони тобі треба (= А на що їх тобі треба, або: А на що вони тобі потрібні)? — Вона мені треба (= її мені треба, або: Вона мені потрібна). — Чи я вам ще треба? (= Чи мене вам іще треба? Чи я вам іще потрібний?). — Ваша поміч уже не треба (= Вашої помочи уже не треба. Ваша поміч уже не потрібна).

Маємо також другий відмінок посідання (genet. possessivus), який вказує, до кого особа або річ належить: справедливість Бога; глубінь моря; твір поета; палиця діда; Маруся Гр. Квітки. Замість такого другого відмінка може все стояти присвійний прикметник: справедливість божа; глубінь морська; твір поетів, палиця дідова; Маруся Квітчина.

Є ще й такі роди другого відмінка, як пайковий (gen. partitivus): полилися ріки крови; насіяла васильків лан; за шмат гнилої ковбаси у вас хоч матір попроси; везе Марко батькови шитий пояс шовку червоного;—та якісний (gen. qualitatis): проговорили слово тихої любови; дівчина великого роду, а песього ходу; смілі майстри нової будови, прямування нового

борці. Про інші роди сього відмінка не згадую, бо вони тут мені не потрібні.

Не вважаючи на таке багатство другого відмінка, придніпрянські письменники йдучи слідом московської мови, пишуть третій відмінок зам. другого або іншої фрази по ось яких імениках:

Замовленне: Замовлення закордонним фірмам (= у заграничних фірм).

Замовник: Шафаренко був одним з перших замовників Корну. (= замовників Корна, книгаря).

Заступник: Заступник п. Мартосові (= пана Мартоса).

Зрада: Зрада своїй народності (= своєї народности).

Зрадник: Зрадники батьківщині (= зрадники вітчизни). — Вони стали зрадниками своєму приятелеві (= свого приятеля).

Кара: Кара Гаїкові почалася (= кара Гаїка).

Комітет: Склався комітет біженцям та інтернованим, (комітет утікачів та інтернованих).

Навчанне: Навчання письму і читанню (= письма й читання)

Наслідуванне: Наївне наслідування Шевченку (= наслідуванне Шевченка).

Пам'ятник: Пам'ятник Шевченкові (= Шевченка). Треба робити ріжницю у фразах: »Поставлено пам'ятник Шевченкови« і »Стоїть пам'ятник Шевченка«.

Підмога: Товариство для підмоги літературі, науці і штуці (= літератури, науки і штуки).

Причина: Причиною цьому була спроба Куліша (= сього була проба Куліша).

Характеристика: Характеристику його книзі зроблено по правді (= його книги).

Ціна: Знаючи справжню ціну книжці (= ціну книжки).

8. Третій відмінок при дієсловах замість четвертого або інших.

Часто подибуємо у придніпрянських виданнях третій відмінок при дієсловах у таких випадках, в яких повинен стояти четвертий відмінок, або інший з приіменником. Наведу приклади:

Воліти: Мені болить голова (= мене). — Їм не болять загальні всім авторам болячки (= їх не болять). — Пор.

Болить мене головонька, болить мене, болить,

Ой вже мої головоньки ніхто не загоїть.

Болить мене головонька тай межі плечима,

Треба мені докторика з чорними очима.

Вчити: Вчити вас науковим методам (= наукових метод.) — Пор. Вчи дурня розуму, а він тобі голову провалить.

Дзьобнути: Дзьобнула кожній в око (= кожду). Пор. Пане господару, на вашім дворі да три голуби пшеницю дзьобають.

Задовжитися: Да ми вже всім задовжилися (= у всіх).

Замовити: Хоче їй замовити роботу (= у неї). — Товариство »Час« замовило артистам малярам Амвросію Ждасі та Івасюкові виготовити ряд картин (= у артистів малярів Амвросія Ждасі та Івасюка ряд картин).

Замовляти: Все місто замовляло убрання Лабеканові (= у Лабекана). Запропоновано, щоб не замовляли закордонним фірмам шкільних підручників (= у заграничних фірм).

Збавити: За що я тобі віку збавив (= тебе). — Чому мені злої долі, чом віку не збавиш? (= чому мене). — Ой вдариш, чи не вдариш, тільки мені життє збавиш (= тільки мене). — Пор.

Не чисть мене до живого,

то збавлю тебе од всього злого.

Позбавити : Важко людині позбавити собі життя (= себе життя). — Пор.

Най богач не хвалить,

що мя Гандзі позбавить.

Зрадити: Чорнозем не зраджує їм (= їх). — Балбаган зрадив повстанському правительству і перейшов на бік Денікіна (= повстанське правительство). Пор.

Ой Палію, Палію Семене,
чи не зрадиш ти мене? —
Вонаж мене ізрадила,
я й не сподівався.

Кортіти і закортіти: Коли йому кортіло галушок наварити (= його кортіло). — Дідам кортить скоштувати (= дідів). — Вже не кортіло йому розмовляти з селянами (= кортіло його). — Коли мені перестало кортіть вина (= мене перестало кортіти вино). — Графові ще дужче закортіло (= графа). — Пор. Закортіло чоловіка зайти у шинок. — Хто язик держить за зубами, то того нічого не кортить.

Коштувати: Боротьба коштувала нашій літературі (= нашу літературу). — Що Америці коштує Відень? (= Америку). — Заява, яка коштувала йому державної служби (= його). — Пор. Воно коштуватиме їх не багато. По московськи: Борьба стоила нашей литературѣ.

Мститися: Мститися кривдникам (= на кривдниках). — Пор. То вона мстить на Хведорові за дочку.

Навчати, навчити: Вона їх нічому не навчила (= нічого). — І чужому научайтесь (= чужого). — Навчив його примовляння (= примовляння).

Наслідувати: Де він наслідує Шевченку (гдѣ онъ подражаетъ Шевченкъ). — Силкування наслідувати Некрасову, Нікітіну, Курочкіну, і другим російським, поетам (= наслідувати Некрасова, Нікітіна, Курочкіна й інших російських поетів). —

Причинитися: Які би могли причинитись розповсюдженню української ідеї (= причинитися до розповсюдження ідеї).

Радіти: Не дуже радів таким доказам (= із таких доказів).

Радуватися: Вони радуються російській побіді над супостатом (= з російської побіди, або: російською побідою). — Не радується чужому лихові (= з чужого лиха). Пор. Дай Боже дітками радуватися. (Радуватися ким або з чого).

Свербіти: Нам ця черга не свербіла (= нас ся черга). — Ви мені і за вухом не свербите (= мене).

Симпатизувати: Симпатизувати українському урядові (= з українським урядом).

Усміхатися: Кому батько лагідно усміхався (= до кого).

Хвалити: Ну, хвалить Богу (= Бога) Пор. Ти ж у мене, хвалить Бога, молода й хороша, як ягода.

9. Четвертий відмінок імеників мужеського роду.

Четвертий відмінок імеників мужеського роду не має окремої своєї форми ні в однині, ні в множині:⁸⁾ його заступаємо або другим, або першим відмінком. Колиж заходить перший, а коли другий випадок?

1. Особові іменики й такі, що їм приписуємо людський розум, абощо представляють поетичні персоніфікації, мають четвертий відмінок рівний другому і в однині і в множині; вояк — вояка, вояків; ангел — ангела, ангелів; Вітер — Вітра, Вітрів.

2. Назви звірів,⁹⁾ дерев, ігор і монет мають в однині четвертий відмінок рівний другому, у множині рівний першому: віл — вола, воли; бук — бука, буки; козачок (танець) — козачья, козачки; тарок — тарока, тароки; рубель — рубля, рублі.

3. Всі інші іменики (річеві) мають в обох числах четвертий відмінок рівний першому: нарід — нарід, народи; ліс — ліс, ліси; стіл — стіл, столи.

У придніпрянських виданнях стрічаємо дуже часто четвертий відмінок рівний другому також при річевих імениках: Я загубив ключа (= ключ). Разураз дивився на годинника (== годинник). — Зійшов на трона (= вийшов на трон). — Він сів на того трона (= на той трон). — Він бачив того самого сна (= той сам сон). — Суддя дав знака (= знак). — А то пальну собі в лоба (= лоб). — Посадив її на свого ослончика (= на свій ослончик). — Нахромилася на голку й поранила собі пальця (= наступила... палець). — Перо устроювати собі в бриля (= бриль, капелюх). — Він попрохав написати листа (= попросив паписати лист). — Через віщо знадобилося тобі писати цього папера (= сей папір). — Прочитавши папера (= папір). — Щоб вам вернено воли й плуга (= плуг).

Таке змішування форм відмінків має за собою вправді деяку традицію в давніших пам'ятниках, та нині уживається воно занадто широко. Деякі письменники уживають мабуть умисно такого четвертого відмінка, щоб його відрізнити від московського (в московській мові річеві іменники мають усе 1 і 4 відмінок рівний), та се зовсім непотрібне. В літературній мові належить уживати такого змішування.

1) Пор. кн. V, ст. 83 — 87.

2) Пор. Ой до Львова доріженька, до Львова, до Львова, випала з під кониченька золота підкова.

3) Пор. Упав без духа.

4) Пор. Скачи діда, дам ти хліба. — Без гроший до міста, без хліба до дому — не раджу нікому.

5) Пор. Один до ліса, другий до біса.

6) Пор. Гей дівчино, бійся Бога,

Рубай дрова до порога,

7) Пор. Вернув з тамтого світа; досвіта: У досвіта встав я, рано ще на дворі.

8) Сюди не належать іменники муж. роду окінчені на —а, —я (староста, п'яниця), бо вони відмінюються як іменники жіночого роду.

9) Московська мова різниться тут від української тим, що в ній четвертий відмінок множини при іменах звірів рівний другому, а не першому.

[ЛНВ, 1924, т.83, кн.9, с.383—388]

10. Четвертий відмінок при дієсловах замість третього.

Нераз подибуємо у придніпрянських виданнях четвертий відмінок, при яких повинен стояти і звичайно стоїть третій відмінок. Четвертий дістався сюди або просто з московської мови, або по аналогії під її впливом. Наводжу приклади:

Вибачити: Вибачте мене, Феня (=мені). Пор. Хто дурневі вибачить, має сто днів відпусту. Номис, ч. 6.212. — Подорожньому і Бог вибачає. Тамже, 11.374.

Віншувати: Віншую ласкавого пана (=ласкавому панови). Віншую = моск. поздоровляю вас і = укр. бажаю вам. Бесідник говорив повисшу фразу по українськи, але думав по московськи.

Дорікати (кому), по моск, упрекать, укорять (кого); Не дорікайте мене (=мені)— також письменник писав українськими словами, а думав по московськи., Пор. Мені за вас люде дорікають. Манжура, Сказки, 104.

Дякувати (кому), по моск. благодарить кого (благодаря Бога): Можна тільки дякувати шановного пан-отця. Зараз ми можемо тільки подякувати свою долю, що ми не маємо такої інтелігенції, як Росіяне. — І тут українські слова, а московська думка. Пор.

Чого сидиш, Марусенько,

Чом не дякуєш батеньку ?²) (Нар. пісня.)

Простити і проститися, також **прощати**: Прости мене (=мені). Пор. Хто чого не знає, тому то Бог прощає. — Не простились їм гріхи. (Словар Б. Грінченка).

11. П'ятий відмінок однини, імеників муж. й жін. роду.

Визначною прикметою української мови, що відріжняє її від московської, є п'ятий відмінок імеників мужеського й жіночого роду однини, бо іменники середного роду мають п'ятий відмінок рівний першому. Московська й словінська мова не знають п'ятого відмінка і уживають замість нього першого у всіх родах. Інші славянські мови мають його так само, як укр. В московській мові заховався п'ятий відмінок тільки в отсих виразах, перенятих із церковно-славянської мови: Господи Боже, Ісусе Христе, Владико! П'ятий відмінок в українській мові переховався з давньої старини і вже в перших пам'ятках літературних із XI ст. подибуємо його, як в „Изборнику“ з 1073 р.: израилю, епископе; в „Изборнику“ з 1076 року: сыноу мои, брате, владыко, слоужителю, предъстате- лю, Созомене; у „Слові Гр. Богослова“ з XI ст.: гонителю. В народній мові він жиє доси в повній силі на всій етнографічній території і ніколи не заміняється першим відмінком, навпаки не раз п'ятий відмінок стоїть замість першого, як ось: Прилинь, прилинь ти до мене, як голубе сизий (Чуб. V, 929,) — Ой поїхав королевичу на погуляння, Да й покинув Марусеньку на горювання; Да виїхав королевичу в чистеє поле, Да й розкинув королевичу свій білий шатер (Чуб. V, 770). — Там стояв Іване Богуне Каленицький (Метл. 407). — Оттогді то Хвилоне, корсунський полковниче, на доброго коня сідає (Метл. 414). —

Тимчасом придніпрянські письменники йдучи слідом за Москалями, пишуть: Иди звеселяти їх, невольник. — Ходім, співець; чи чуєш, брат? — Не зупиняйся, пілігрім. — А ти зростеш, мій рожевий цвіт. — Не жди, мій нарід. — Молися Богу, зрадливий перевертень. — Ой ти місяць, ой ти ясний, че світи нікому. — Ідїть же, дяденька. — А тут, брат, така кумедія! —

Не плач, моя ясочка. — Се твої дочки, Лакедемонія. — О наївна, страшна брехня. — Бережись, душа, потоп буде.—Сей московський вплив так розповсюднений, що навіть удерся в народню пісню. Ми читаємо:

Ти, Марисю, калина, малина,
Та на тебе дивитися мило
(Чуб. IV, 472).

Або:
Ой дівчино Тетяна,
Чого в хаті погано ?
(Чуб. IV. 544).

По тім, що зіпсований рим, що повинні римуватися: калино, малино — мило; Тетяно=погано, — бачимо, що там стояв пятий відмінок і повинен стояти та що його насильно замінено першим. Сей цитат указує також, що й тексти з народніх уст треба провірювати критично і аж тоді звертатися до них, як до безапеляційного судді в справах мови.

12. Перший відмінок множини.

Характеристичною прикметою московської мови є те що в ній. іменики мужеського роду можуть мати в першім відмінку множини окінченне **а**, замість сподіваного **и**, **ы**. Москалі говорять: Берега, бока, бѣга́ (перегони), вереда, вечера́, (вечері), волоса, вѣка (століття,) глаза, голоса́, города́, (міста), господа́ (пани), директора, доктора, дома́, желоба́, (жолоби), жернова (млиньські камені), инспектора, колокола́, (дзвони), короба́ (кобелі), луга́, лѣса́, молота (молоти), мѣха (футра), образа́, окорока́ (шинки), острова́, паруса́, перепела, повара́ (кухарі), погребя (пивниці), поѣзда́ (залізничі поїзди), пояса́, пристава́ (поліційні урядники), рога́, рукава́, снѣга, сорта́ (роди, Gattungen), стога́ (стоги), тетерева, тормаза́, хлѣба́, хлѣва, холода́, хому́та, цвѣта́ (барви), черепа (чашки), ястреба і т. д.

У мягкій відміні кінчиться перший відмінок на **я**: Аптекаря, векселя, вензеля, егеря, кренделя (обарінки), лекаря, пуделя, учителя і т. д.

Ще інші іменики мають окінченне **ья**: Друзья, деревья, (шурины), мужья, князья, братья, зубья (зуби пили), клинья, колосья, колья, коренья, крючья (гаки), лоскутья (шматки), ободья (обручі), полозья (санні полози), прутья, стулья (крісла), сучья, хлопья (платочки снігу). Придніпрянці в сім випадку подвоюють співзвук перед окінченням і пишуть: Браття, колосья, коренні, обіддя, пруття і т. д.

В українській мові перший відмінок множини імеників мужеського роду кінчиться на **и** або **ї**, **і**, **а** при особах може прибирати окінченне **ове**: Пани і панове, вовки, учителі, краї, королі. Та придніпрянські письменники не зважаючи на те, йдуть слідом Москалів і пишуть: Біга, города, дома, ліса, острова, обійма, три члена, через три тижня, подався в світа, минули луга, чотири Латиша, два нових жмутка, покриваючи голоса, три міліона пудів цукру, два проекта, три бурячка, засунув руки в рукава. Такі форми подибуємо навіть у поезії, а звідти далеко тяжше викинути їх, як із прози, прим. Пройде любе літечко, настануть холода́ (Глібів).

Підчеркнені повисше московські слова повторюються, як бачимо, між українськими.

Дехто з Придніпрянців уважав такі форми першого відмінка на **а** за останки давного подвійного числа. Що до сього, то дійсно у нас переховалися деякі останки того подвійного числа, як ось: вуса, хліба́ (збіжа), ячмена́, ґрунта́ (всі враз, а ґрунти — деякі) і ще кілька інших. Та не можна вважати подвійним числом усіх вичислених повисше форм. Крім того ліпше уживати в літературній мові звичайних, загально уживаних форм, як виїмкових.

Деякі іменики середного роду мають у першім відмінку в московській мові окінченне **ы** або **и**, як чучелы, судны, дны, яблоки, очки (окуляри), колечки (перстені), окошки (вікна). В слід за тим пишуть придніпрянські письменники: Містечки, яблоки (замість: містечка, яблока). Очевидно, що такі форми не мають нічого спільного з українською мовою, не тільки літературною, але й яким небудь говором.

¹⁾ Пор. кн. VII—IX, ст. 383—388.

²⁾ Тут одна сторінка рукопису пропала у друкарні.

[ЛНВ, 1924, т.85, кн.11, с.177—180]

17.11.1924

До теми

В справі української літературної мови (/node/82334)